

НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ / COMMUNICATIONS

Цветелина Георгиева

СИСТЕМАТА ОТ РОДНИНСКИ НАЗВАНИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Tsvetelina Georgieva

THE SYSTEM OF FAMILY APPELLATIONS IN THE BULGARIAN LANGUAGE

(Abstract)

The article attempts to define some concepts: *family appellations*, *system of family appellations*, *kinship* and *system of kinship*. It is proposed classification of the system of kinship and the system of family appellations in the Bulgarian language.

Keywords: family appellations, system of family appellations, kinship, system of kinship

Роднинските названия в българския език са сред речниковите единици с най-древен произход (повечето са създадени през праславянската, а някои от тях – дори през индоевропейската епоха – до III–II в. пр.Хр.). Въпреки това, те не са претърпели съществени семантични изменения и принадлежат към общоупотребимия пласт лексика. Роднинските названия отразяват осъзнатите връзки между хората в рода и тяхната позиция в него, като по този начин очертават родствената система на социума.

Като част от основния речников запас на езика, роднинските названия са неотчуждаемо свързани с човека. Знанието за повечето от тях придобиваме още в невръстна възраст. Така напр. думите *майка*, *татко*, *баба*, *дядо* и др. са сред първите (ако не и първите), които българинът не само произнася, но и научава като езикови знаци, натоварени с определен смисъл.

Основен обект на анализ в настоящата работа са роднинските названия в съвременния български език (на някои места в статията се посочени и диалектни лексеми с цел изчерпателност при анализа на видовете родство и уточняване структурата на системата от роднински названия). Целта на изследването е да се изясни какво се разбира под система от роднински названия и каква е организацията, какво е структурирането на тези названия в нея.

Прави впечатление, че терминът *система от роднински названия* (СНР), който се среща рядко в наши и чужди лингвистични (включително и етнолингвистични) изследвания, не е дефиниран и съществува във вариантите *роднинска система* и *система от роднински имена*. Много често се използват терминологичните съчетания *родствена номенклатура* (*терминология*), *роднински термини*, *термини за родство*¹, *терминология на родството* и др., като обикновено текстът подсказва какво съдържание се влага в тях. В повечето случаи се анализират езикови единици от семантичното поле ‘родственици’ – т.нар. тук *роднински названия* (вж. Бояджиев 2007²; Кючукова-Петринска 2008 и др.). В някои трудове в обема на термините се включват както названията на лица, така и названията на видове родство (разбирано като институция) (Китанова 2012). Най-вероятно причината за нееднозначната употреба на термините, както и използването им като синоними, се корени в семантиката на самите названия, с които се именуват лицата. Безспорен факт е, че в основата на всички роднински названия лежи признакът ‘родство’. Това поражда необходимостта преди да се дефинира системата от роднински названия да се изясни накратко що е родство, какви видове родство съществуват в българското общество и какво се разбира под система на родство и термини за родство.

Повечето езиковеди разбират родството в широкия смисъл на думата – като връзки, отношения не само между хора, които са генетично свързани помежду си, но и между хора, които нямат общ произход (вж. напр. Кючукова-Петринска 2008; Българска лексикология 2013: 460 и др.). Трябва да се отбележи, че в научната литература се говори за различни видове родство: *кръвно родство*, *брачно родство*, *сватовство*, *кумство*, *осиновяване*, *побратимство*, *родство по бащина* или *по майчина линия*, *родство по пряка* или *по съребрена линия*, *вертикално* и *хоризонтално родство*, *духовно родство*, *символично родство*, *фиктивно родство*, *ритуално родство*, *псевдородство* и др. Ще се опитаме да класифицираме видовете родство, тъй като това има отношение към тематичното структуриране на роднинските названия, което следва по-нататък. Предлагаме видовете родства, които са характерни за българската общност, да бъдат класифицирани в две основни групи: *кръвно родство* и *некръвно родство*. (Те имат пряка връзка с един от диференциалните признаци на роднинските названия – тип родство.)

Кръвното родство бива два основни вида:

1. Родство по права линия – връзки, отношения между две лица, едното от които произлиза / е свързано по произход пряко или косвено от/с другото (напр. баща → син; дядо → внук).

2. Родство по съребрена линия – връзки, отношения между две или повече лица, които имат един общ родоначалник (напр. брат и сестра (с общ родител), трима братовчеди (с кръвно свързани родители)³. Родството

по пряка линия от своя страна бива *низходящо* (в посока към следходниците на дадено лице, напр. дъщеря → внучка) и *възходящо* (в посока към предходниците на дадено лице, напр. баща ← син).⁴

Некръвното родство също бива два основни вида:

1. Родство по сватовство – връзки, отношения между хора от два рода, създадени след сключване на брак между техни представители мъж и жена (напр. между съпруга и съпругата му, между девера и неговия зет и др.). (Обикновено в изследванията този вид родство се именува като **брачно родство**.) Това родство се конкретизира чрез терминологичните съчетания **родство по мъжка линия** и **родство по женска линия** за отношения, връзки между хора от рода съответно на мъжа (съпруга) или на жената (съпругата).

2. Ритуално родство – връзки, отношения между хора от различни родове, създадени след извършването на ритуални действия. То се дели на следните подвидове: **кумство** – връзка, отношения между две двойки лица от различни родове, породени след обредни действия при брачния ритуал (напр. между кумове и кумци, както и поотделно между кума и кумец, кум и кумец и др.); **кръстничество** – връзки, отношения между хора от два рода, създадени след извършване на християнския обред *кръщение*, при който се дава име на дете (напр. между кръстницата и кръщелника); **осиновяване** – връзки, отношения между хора от два рода, създадени след определени институционални действия, при които едно лице се осиновява от друго лице/други лица, с което става част от новата семейно-родова общност (напр. между осиновеното лице и неговия осиновител/неговите осиновители); **побратимство** – връзки, отношения между хора от два рода, създадени след определени обредни действия (напр. срязване на палците и ритуално смесване на потеклата кръв; мъжете се наричат побратими, жените – посестрими); **млечно родство** – връзки, отношения, породени след ритуалното хранване на дете не от родилката, а от друга кърмеща жена (единствено в диалектите се пазят названия на лица, между които има такъв вид родство – подойник и подойница).

Под **термин на родство** тук се разбира номинационна единица (едносъставна или многосъставна), чрез която се назовава даден тип или вид родствена връзка. Съвкупността от всички термини на родството в своята взаимосвързаност, насрещна съотносимост и строга подреденост се определя като **система от термини на родствените отношения (система на родството, родствена система)**⁵.

Родствената система на българите (разбирана в антропологичен план) намира езикова конкретизация в т.нар. **система от роднински названия (роднинска система)**. Това е подредено множество от взаимосвързани и взаимоотношени елементи – роднински названия (едносъставни и двусъставни), които репрезентират генеалогическите и социалните връзки и

отношения между хора от един род или от различни родове и образуват едно сложно цяло. Системата от роднински названия (СРН) се характеризира с относителна устойчивост, тъй като, в резултат на езиковия развой и историческото развитие на обществото, в нея настъпват плавни изменения в посока към формално опростяване на езиковите единици⁶ и „забравяне“ на някои роднински названия, които не са общоупотребими⁷.

Чрез роднинско име *X* се назовава лице, което се намира в родствени отношения с друго лице. В този смисъл едно лице се назовава с роднинско название *X* не по принцип, не в абсолютния смисъл на думата, а **единствено** по отношение на точно определено друго лице, което му е роднина. Например, значението на роднинското название *майка* не е ‘жена, която има дете/деца’, а ‘лице от женски пол по отношение на своето дете/своите деца’, значението на роднинското название *дядо* не е ‘възрастен мъж’, а ‘лице от мъжки пол по отношение на детето/децата на свое дете’ и т.н. В изреченията *Аз съм майка* или *Тази майка иска обезщетение за нанесена обида* лексемата *майка* се употребява в своето абсолютно значение, което изразява притежание, докато в *Майка му е медицинска сестра* лексемата *майка* се употребява в своето съотносително значение, чрез което се маркира роднинска връзка.

Самите роднински названия са част от семантичната група наименования на лица и по-конкретно част от релационните имена – съществителни, чрез които се назовава денотат, предполагащ връзка, отношение (релация) с друг денотат (срв. още *съсед, вожд, командир, милионер* и др.). Чрез своята архисема ‘лице, което е в родствени отношения с друго лице’ тези названия се обособяват като самостоятелна тематична група в рамките на релационните имена. Въпреки ясното им смислово разграничение от другите лексеми, в научната (наша и чужда) литература няма еднозначен отговор относно броя и състава на тази група имена. Така например, в някои текстове съществителни като *мъж, жена, булка, дете, рожба* и др. се включват с известни уговорки към системата от роднински названия⁸. Всъщност, значението на тези имена е зависимо от контекста, от формата (членувана, напр. *жената, булката, детето*), от синтагматичните връзки (*неговата жена*) или от функцията им в изречението (напр. като обръщение, напр. – *Булка, донеси една кана вино!*). Лексеми като *годеник, годеница, младоженец, младоженка* и др., за които е несъмнена връзката с рода, семейството, само в някои изследвания са посочени като роднински названия. Същото се отнася и за субстантивирани имена като *маминото, моят, нашите, старите, бабини* (в значение ‘семейството на баба’) и др. Трудност съществува и при разграничаване на общоупотребимите от диалектните роднински названия. Във връзка с това трябва да се отбележи, че в самата СРН, която е отражение на даден етап от развитието на социума и езика, съществува динамика – факт, който определя липсата на строга граница между общоупотребима и диалектна лексика.⁹

Явно е, че подборът на езиковия материал е въпрос на изследователски избор (донякъде и на субективна преценка) и зависи от обекта на анализ и поставените цели. Независимо от това, задължителното условие, което трябва да се спазва при този подбор, е: езиковата единица да назовава лице, което е в родствени отношения спрямо друго лице. Затова, когато описваме СРН, изхождаме от необходимостта да бъдат включени всички единици (лексикализирани или нелексикализирани), чиято семантика съдържа това съотнасяне.

Елементите на роднинската система може да се организират по различни критерии (съдържателни и структурни), като тук, предвид ограничеността на обема, те ще бъдат представени по два от тях: 1) вида родство и 2) формата и разпространението на роднинските названия.

Парадигма по вид родство

В най-общ план СРН е съставена от следните две основни подсистеми – названия на лица, между които има кръвно родство, и названия на лица, между които няма кръвно родство. Тук ще се ограничим само до представяне на единици, които са общоупотребими.

НАЗВАНИЯ НА ЛИЦА С КРЪВНО РОДСТВО

Това са: *баща, майка, син, дъщеря, брат, сестра, дядо, баба, чичо, леля, вуйчо, племенник, племенница, братовчед, братовчедка, внук, внучка, правнук, правнучка, прадядо, прабаба, татко, тате, мама, бате, батко, кака, родител, родителка, щерка* както и съществителното *dua lia tantum родители*¹⁰ и др. Лицата, които са генетично свързани, се наричат кръвни роднини. Съществуват групи:

1. По права линия – напр. *баща – син/дъщеря, дядо – внук/внучка* и др.

а) по низходяща права линия – напр. *син → внук → правнук* и др.

б) по възходяща права линия – напр. *прадядо ← дядо ← баща* и др.

2. По сребрена линия – напр. *брат – сестра, братовчед – братовчед, братовчед – братовчедка, братовчедка – братовчедка*.

(В българския език някои от посочените названия „прекращават“ границите на кръвното родство и служат за номиниране на родственици по сватовство – срв. напр. *бабата, дядото, племенникът, племенницата, чичото, лелята* на съпругата стават съответно *баба, дядо, племенник, племенница, чичо, леля* и за нейния съпруг; *майката* и *таткото* на съпруга стават *майка* и *татко* на съпругата.¹¹)

НАЗВАНИЯ НА ЛИЦА С НЕКРЪВНО РОДСТВО

1. По сватовство – *съпруг, съпруга, свекър, свекърва, снаха, зет, вуйна, тъст, тъща, сват, сватя, девер, зълва, шурей, шуренайка, балдъза, етърва, стринка, баджанак*, както и съществителните *dua lia tantum съпрузи, сватове*¹² и др.

2. По ритуално родство

а) по кумство – *кум, кума, кумец и кумица*, както и съществителните *dua lia tantum кумове и кумци*

б) по кръщаване – *кръстник, кръстница и кръщелник, кръщелница*, както и съществителното *dua lia tantum кръстници*

в) по побратимство – *побратими и посестрими*

г) по осиновяване – *пастрок, мащеха, завареник* (заварен син), *завареница* (заварена дъщеря), *доведеник* (доведен син), *доведеница* (доведена дъщеря), *полубрат, полусестра, доведен брат, доведена сестра*.

Както се вижда, всяка подсистема се състои от групи. В ядрото на СРН обаче се включват първата подсистема (наванията на кръвни роднини) и част от втората подсистема (наванията на роднини по сватовство).

Днес, за разлика от миналото, не се използват различни лексеми за разграничаване на сестрата на бащата (*леля*) от сестрата на майката (*тетка*), съответно и техните мъже (*лелин и тетин*), деверите не се наричат според „възрастта от най-големия надолу така: брайно, драгинко, убавенкьо“, а сестрите на съпруга – „калино, малино, убавке, ябълко, дунке“ (Хаджийски 1945: 154). Този факт се обяснява с „характера на семейния живот у българите от древни времена. Особено необходима е била тази детайлирана терминология за родство в голямото семейство, т.нар. задруга, оскъдни остатъци от която съществуват и до ден днешен. И тъкмо в това се крие културно-историческото значение на тази терминология особено през почти петстотингодишното чуждо иго“ (Младенов 1979: 190).

Парадигма по форма и разпространение

В българския език съществуват два вида номинационни единици, с които може да се назоват лица родственици: едносъставни единици (лексеми) и двусъставни единици (устойчиви атрибутивни словосъчетания с опорен компонент роднинско име). В рамките на тези две групи се разграничават общоупотребими (които се използват от цялата езикова общност) и диалектни названия (които се използват от представителите на определена диалектна общност)¹³.

ЕДНОСЪСТАВНИ ЕДИНИЦИ

– **общоупотребими** – *майка, баща, син, дъщеря, брат, сестра, съпруг, съпруга, дядо, баба, внук, внучка, зет, снаха, свекър, свекърва, тъст, тъща, сват, сватя, зълва, девер, вуйчо, вуйна, чичо, леля, стринка, баджанак, етърва, балдъза, шурей, шуренайка, мама, татко, тате, батко, батте, кака, братовчед, братовчедка, племенник, племенница, прабаба, пра дядо, правнук, правнучка, щерка, родител, родителка, мащеха, пастрок, кум, кума, кръстник, кръстница, кръщелник, кръщелница, полубрат, полусестра, завареник, завареница, доведеник, доведена, побратим, посестрима, както и съществителните *dua lia tantum родители, съпрузи, сватове, кумове, кумци*.*

(Към тази група от подсистемата може да се добавят още *гальовно-умалителните* думи *сестричка, братец, татенце, синче* и др., *бълболните* (характерни за детската реч) *тати, мамии, деди, бати* и др. Групата роднински названия може да се разшири със субстантивирани имена като *старите, младите, нашите, вашите*, а също и с *мъж, жена, булка* и др., чието значение е зависимо от контекста. Тези названия са характерни за разговорната реч. Тук те се определят като *разговоризми*.)

– **диалектни** – *домазет* ‘приведен зет’, *дадо* ‘съпруг на зълва’, *генка* ‘стринка’ и др.

(И към тази група може да се добавят *гальовно-умалителните* думи *дайче* ‘вуйчо’, *деверко, драгинчо* ‘по-млад девер’, *мъжкурче* (за син), *нанко* (за свекър) и др.; *бълболните* *вуке* ‘вуйчо’, *лала* ‘леля’ и др., *разговоризмите* – *дъртите* и др., както и специфичните *вокативи синане!* ‘неодобрително, осъдително обръщение към син’; *живко!*, *здравко!* ‘обръщение към по-млад девер’ и др.)¹⁴

ДВУСЪСТАВНИ ЕДИНИЦИ

– **общоупотребими** – *първи братовчед, доведена сестра, заварен син, приведен зет* и др.

– **диалектни** – *голям баща* ‘дядо’, *сведена дъщеря* ‘доведена дъщеря’ и др.¹⁵

Така представени с оглед на формата и разпространението, единиците образуват подсистеми в рамките на СРН, като във всяка една от тях (в зависимост от допълнителен признак) се обособяват групи.

Предвид разнородния характер на образуванията, които съставляват групата роднински названия, едва ли е коректно всички единици да бъдат определяни като *термини*. Тук, с оглед на книжовния език, се приема, че съчетанието **роднински термини** може да служи за назоваване единствено на общоупотребимите (едно- и двусъставни) названия в тесния смисъл на думата (т.е. без гальовно-умалителните думи, бълболните думи и разговоризмите). В този смисъл системата от роднински термини е само част от системата от роднински названия.

Посочените съдържателни и структурни критерии, както и разгърнатото описание на двете парадигми, са доказателство за наличието на систематизация при роднинските названия и възможността роднинската система в българския език, в която се „оглежда“ родствената ни система, да се представи чрез подгрупи в множество измерения. До този момент единиците на системата от роднински названия, която се характеризира със сложна, разнолика и многопластова структура, не са били обект на позадълбочено лингвистично изследване. Предвид съдържателната значимост на разгледаните тук единици и липсата на еднотипно коректно лексикографско представяне, те заслужават да бъдат предмет на по-обстойно изследване както в теоретичен, така и в научно-приложен план.

БЕЛЕЖКИ

¹ Трябва да се отбележи, че в руския език с *термини родства* се означават названията на лица с кръвно родство, а с *термини свойства* – названията на лица с некръвно родство. За краткост обаче тези два типа названия често се обозначават като „термини родства“.

² В класификацията на общославянската лексика единствено названията на лица роднини са представени като *термини* (за родство) – вж. Бояджиев 2007: 161.

³ Това родство бива определяно още като хоризонтално или странично – вж. Бутинов 1990, Бјелетић 1994.

⁴ Не е случаен фактът, че в някои изследвания това родство е определяно като вертикално – вж. Бутинов 1990.

⁵ По-подробно за самата родствена система и за нейните особености вж. Георгиева 2015.

⁶ В старобългарски паметници се срещат названията мъжката жена и мъжатица в значение ‘омъжена жена, съпруга’, като само последното е останало и до днес в българските диалекти (Даскалова, Велчева 1982: 66).

⁷ Напр. лексеми като *ближика ‘роднина’, *братана ‘братова дъщеря’, *малъжена, малъжена ‘съпрузи’, *мощателница ‘съпруга’, *къмътра ‘кума’ и др. се срещат само в старобългарския език (вж. ЕР 2012).

⁸ В академичната лексикология се посочва, че „към системата от родствени имена следва да се отнесат и названията *рожба, дете*“ (Българска лексикология 2013: 460).

⁹ Трябва да се отчете и ролята на субективния фактор при определяне на названията откъм тяхното разпространение. Напр. присъствието на лексемите *чина* и *чинка* в *Официалния правописен речник на българския език* ги представя като книжовни, докато в друг, излязъл в същата година речник (*Речник на българската семейно-родова лексика*), те са маркирани като диалектни (вж. ОПР 2012: 663 и ЕР 2012: 693-694). *Чина* и *чинка* липсват в БТР 2012 (липсва и *шуренайка*, макар че последната дума е включена в ОПР 2012). Лексемите *сватанак*, *сваха* не са в словника на ОПР 2012, докато в ЕР 2012 те присъстват и не са маркирани стилистично.

¹⁰ Повече за имената, с които се назовават мъж и жена, възприемани като двойка лица като *съпрузи, младоженци, годеници, старите, младите* и др. (от граматична и словообразователна гледна точка) вж. Георгиева 2010 и Георгиева 2012.

¹¹ О. Н. Турбачев посочва, че това е традиция у индоевропейските народи, която е разгледана от О. Шрадер в специално изследване за индоевропейската терминология на брачното родство (вж. Турбачев 1959: 89).

¹² В тази най-голяма група от втората подсистема липсва лексема, с която да се назоват всички лица, които са родствено свързани по сватовство (за разлика от руски език, в който съществува думата *свойственики*).

¹³ Диалектните названия, както беше посочено по-горе, тук ще бъдат включени като отделна подгрупа с оглед изчерпателното представяне на българската СРН.

¹⁴ Хипокористичните названия са рядко срещани както сред общоупотребимите, така и сред диалектните имена (като пример може да се посочи диалектната дума за съпруг *мъжетина*).

¹⁵ Всички посочени тук диалектни названия и тълкуванията към тях са взети от ЕР 2012.

СЪКРАЩЕНИЯ

БТР 2012: *Радева, В.* Български тълковен речник. София, „Изток–запад“.

ЕР 2012: *Холиолчев, Х., М. Младенов, Л. Радева.* Българска семейно-родова лексика. Енциклопедичен речник. София, „Изток–запад“.

ОПР 2012: *Колектив.* Официален правописен речник на българския език. София, БАН, „Просвета“.

РБЕ 1: *Колектив.* Речник на българския език. Т. 1 (А-Я). 2. доп. и прераб. изд. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, ЕТ „Емас“.

ЛИТЕРАТУРА

Бјелетић 1994: *Бјелетић, М.* Терминологија крвног сродства у српско-хрватском језику. – Јужнословенски филолог, № 1.

Бояджиев 2007: *Бояджиев, Т.* Българска лексикология. 2. изд. София, УИ „Св. Климент Охридски“.

Бутинов 1990: *Бутинов, Н. А.* К вопросу о концепции родства. – Советская этнография, № 3, с. 65-75.

Българска лексикология 2013: *Крумова-Цветкова, Л., Д. Благоева, С. Колковска, Е. Пернишка, М. Божилова.* Българска лексикология. Том 1. София, АИ „Проф. Марин Дринов“.

Вуков 2008: *Вуков, Н.* Родствени отношения в българския юнашки епос. София. АИ „Проф. Марин Дринов“.

Георгиева 2010: *Георгиева, Ц.* Асиметрия в значенията при някои съществителни имена в българския език с оглед представянето им в лексикографските трудове. – В: Слово и словесност. Сборник в чест на доц. д-р Юлия Балтова. София, ИК „Емас“.

Георгиева 2012: *Георгиева, Ц.* Названия на двойка лица (мъж и жена) и тяхното място в езиковата система и текста (в българския език в съпоставка с други езици). – В: Słowotwórstwo słowiańskie: system i tekst Prace Komisji Słowotwórczej przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów Seria 13. Poznań, Wydawnictwo RTPN.

Георгиева 2015: *Георгиева, Ц.* Родството и родствената система на българите. – В: I международна виртуална научно-практическа конференция „Славянската култура в Европа – история, настояще и бъдеще“. Москва (под печат).

Даскалова, Велчева 1982: *Даскалова, А., Б. Велчева.* Из историята на българската роднинска терминология. – Paleobulgarika/Старобългаристика, VI, № 4.

Китанова 2012: *Китанова, М.* Растителният (вегетативният) код в българската роднинска терминология и семантичната опозиция свой – чужд. – БР, кн. 2.

Кючукова-Петринска 2011: *Кючукова-Петринска, Б.* Термините за родство в испанския и в българския език. – В: Езици и култури в диалог: традиции, приемственост, новаторство. София, УИ „Св. Климент Охридски“.

Трубачев 1959: *Трубачев, О. Н.* История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. Москва, Издательство АН СССР.

✉ *Гл. ас. д-р Цветелина Георгиева*

Секция за българска лексикология и лексикография
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България
cveti.g@abv.bg

✉ *Assist. Prof. Tsvetelina Georgieva, PhD*

Department for Bulgarian Lexicology and Lexicography
Institute for Bulgarian Language “Prof. L. Andreychin”, Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria
cveti.g@abv.bg